

ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В ЕКОНОМІЦІ Й МЕНЕДЖМЕНТІ

ã Поплавська Ж.В., Тригоб'юк С.С., 2011

Запропоновано дискусію щодо духовного розвитку українського суспільства та інтеграцію християнських цінностей в економіку й менеджмент. Досліджено природу конкуренції, ринкову економічну систему з погляду християнського вчення, описано ставлення митрополита Андрея Шептицького до фінансово-економічного життя. Показано ставлення християн до підприємництва, багатства, досліджено причини ведення бізнесу, які можуть бути виражені у формуванні місії, що є складовою стратегічного менеджменту.

Ключові слова: християнство, місія, стратегічний менеджмент, економічні системи, власність, багатство, митрополит Андрей Шептицький.

Zh.V. Poplavska, S.S. Tryhob'yuk
Lviv Polytechnic National University

CRISTIAN VALUES IN ECONOMY AND MANAGEMENT

In the article a call attention to discussion in relation to spiritual development of Ukrainian society and integration of christian values into economy and management. Nature of competition, market economic system were investigated according to Christianity. Attitude of Andrey Sheptytskyi to economic and finance field was researched also. Point of view of christians toward wealth, property, reasons of business conduct were explained.

Key words: Christianity, strategic management, mission, economic system, property, Andrey Sheptytskyi, wealth.

Постановка проблеми. Нова реальність, для якої звичними стали перманентні кризи, суспільні потрясіння, непередбачуваність, вимагає стійкої опори. Для кожного підприємства важливим є продовжувати розвиватися згідно з власними стратегічними пріоритетами, шукаючи й використовуючи нові можливості. Цього можна досягти, заглиблюючись у докорінні проблеми, які однозначно приведуть до питання про потреби людей і причин ведення бізнесу. Відповіддю на мінливість може бути впровадження вічних християнських цінностей в економіку. Необов'язково ставити собі мету наздогнати решту країн за обсягом ВВП, потрібно зосереджувати увагу на інших пріоритетах та пропонувати важливішу альтернативу – розвиток духовності, оскільки вона, на відміну від обмежених природних і виробничих ресурсів, є вічною та безмежною [1]. Заможне суспільство обов'язково є щасливим, хоча працьовитий чесний народ не може бути бідним. Не зважаючи на те, що більше ніж 90% населення України визнають себе християнами, не відбувається глибокої інтеграції християнських цінностей у життя суспільства, зокрема, у її економічну сферу не лише серед підприємців, а й у теоретичних напрацюваннях науковців з менеджменту й економіки. Пропонуємо дискусію, чи зможуть християнські принципи стати панівними в економіці майбутнього. Для цього потрібно дослідити богословські світоглядні проблеми, а саме, природу конкуренції, поняття власності, прибутку, багатства, свободи особистості, вибору економічної системи в контексті ідей християнства, абстрагуючись від конфесійного розподілу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблематика серед вітчизняних науковців з менеджменту та економіки широко не висвітлена. Дослідження інтеграції християнських цінностей в реальну економіку й менеджмент перебуває на перетині різних сфер суспільних наук: культурології, соціології, філософії, історії, теології та ін. У теологічних статтях М. Соміна [2], М. Хоми [3], П. Костюк [4] наведені пояснення православної, католицької церков до соціально-економічної діяльності, а також біблійне тлумачення багатства [3], еволюцію поняття “власності” та його етичний аспект показав С. Степаненко [5]. Відомими іноземними дослідниками християнських ідей в економіці є Майкл Новак, Кароль Войтила, Матеуш Зіємба, Роберт Кеннеді (Robert G. Kennedy), Томас Вудс (Thomas E. Woods), Роберт Сіріко (Robert A. Sirico), Самуель Грег (Samuel Gregg) та ін. Філософське осмислення поняття “свободи” в економіці навів Самуель Грег [6], творчість і підприємництво досліджував Роберт Сіріко [7], позитивний внесок бізнесу в процвітання сучасних суспільств можна знайти у праці Роберта Кеннеді [8]. Макроекономічні проблеми, що стосуються глобалізації, бідності, міжнародного розвитку, висвітлював Томас Вудс [9].

Цілі статті. Мета статті полягає у дослідженні інтеграції християнських цінностей у реальну економіку й менеджмент. Для цього пропонується розглянути проблему на макро- і мікрорівні. Спочатку наведемо християнський погляд на природу конкуренції, її прояви, проаналізуємо, яка економічна система є найбільш адекватною до християнських ідей, а також опишемо сучасне глобальне середовище. Наведемо досвід успішного функціонування християнських компаній, ставлення митрополита Андрея Шептицького до фінансово-економічної сфери життя суспільства. Вивчимо ставлення християн до підприємництва, проаналізуємо причини ведення бізнесу, які можуть бути виражені у формуванні місії, що є складовою стратегічного менеджменту. Також розглянемо християнське тлумачення багатства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конкуренція є одним із найсуперечливіших понять у контексті християнських цінностей, оскільки вона означає протистояння за обмежені ресурси. Конкуренція (від лат. “concurrentia” означає “змагання”, “суперництво”) розглядається як суперництво в якій-небудь сфері діяльності, боротьба за досягнення кращих результатів. За масштабами здійснення й суб’єктами конкурентної боротьби доцільно виділити такі рівні конкуренції:

- Ø глобальну конкуренцію – між різними країнами, релігіями, суспільними системами;
- Ø ринкову – між підприємствами;
- Ø міжособистісну – між окремими індивідами;
- Ø внутрішньоособисту – боротьба, яка існує всередині кожної людини.

Об’єктом конкуренції є те, на що спрямована боротьба, яка головна ідея протистояння. Наприклад, у бізнесі це можуть бути потреби споживачів, за найкраще задоволення яких змагаються виробники товарів чи/і послуг. Залежно від об’єкта конкуренції визначається мета суперництва, що виражається у місії будь-якого підприємства. Якщо підприємці спрямовані лише на отримання прибутку без заглиблення у докорінні потреби споживачів, то така меркантильна діяльність не матиме доброго спрямування. Східні богослови зазначали, що Бог дивиться на мету всього, що ми робимо, тому, якщо вона буде неадекватною або взагалі відсутньою, то відповідно і конкуренція не опиратиметься на християнські принципи.

Предметом конкуренції будемо вважати способи, прийоми, за допомогою яких ведеться боротьба. Важливим є дотримання чесних правил конкуренції, що мають бути забезпечені відповідними органами політичної влади, хоча найкращими суддями зазвичай виступають споживачі, обираючи той чи інший товар. Розглядаючи предмет конкуренції, потрібно особливу увагу звернути на недобросовісну конкуренцію, оскільки зловживання домінуючим становищем, змови, неправдива порівняльна реклама та інші практики дисонують зі справжнім християнством. Мету потрібно досягати у жорсткій, але чесній боротьбі. Перемога у таких умовах заслуговує у Бога на більшу винагороду. Мета не виправдовує засобів.

У будь-якому змаганні настає час, коли хтось перемагає, відповідно інший зазнає поразки. Чи по-християнськи перемагати? Враховуючи людську сутність, схильну до недобросовісного ведення справ, легше встановити правила і створити відповідне середовище. Справедлива поразка робить сильнішим кожного. В. Черчіль говорив, що “успіх – це шлях від невдачі до невдачі без втрати ентузіазму”. Навіть маленький успіх не приходить сам.

Конкуренція, як самоорганізована система, перебуває у постійному збалансуванні між об'єктами та суб'єктами конкурентної боротьби. Внутрішні мотиви є тими механізмами, які врегульовують діяльність організацій та окремих індивідів, сприяючи максимальній ефективності. Так само з'являється аналогія з тим, як Творець влаштував нашу природу, яка в конкуренції перебуває у гармонії. Одні типи, види тваринного і рослинного царства доповнюються і протиставляються іншими, що становлять сучасне середовище життя на нашій планеті. Можна заперечити таке порівняння, зважаючи, що Людина згідно зі Святим письмом є господарем усіх природних благ і може обирати інший спосіб співіснування. Але найкраще функціонуватиме система, яка міститиме об'єктивні внутрішні стабілізатори без необхідності зовнішнього втручання.

Якщо розглянути альтернативу конкуренції, наприклад, взаємодію, то виникає багато-критеріальна задача із великою кількістю невідомих та численних обмежувальних факторів, спрямована на максимізацію задоволення суспільних інтересів, у яких можуть загубитися справді важливі потреби індивідів. Крім того, тоді має існувати спеціальний уповноважений орган, який координуватиме таку співпрацю. Наприклад, ідеї комунізму теоретично були ближчими до інтеграції християнських цінностей в економічну модель, адже опиралися на свободу, рівність, солідарність, соціальну справедливість. У спільнотах перших християн також не було приватної власності, а все майно вважалось спільним. Отці церкви (християнські подвижники першого тисячоліття, Василій Великий, Іван Золотоустий та ін.) також виступали за принципи, де головним вважалися рівність, братерство і допомога оточуючим [4]. Проте проблеми виникають у практичній реалізації ідей колективного благополуччя. Як свідчить історія існування комуністичного режиму, без високого рівня суб'єктивності впорядкувати і врегулювати директивними механізмами суспільну систему неможливо, що не дозволяє сповна реалізувати потенціал кожної особистості. Хоча навіть у такій моделі існували елементи конкуренції, що проявлялися у боротьбі за швидше виконання планів, соціальних змаганнях тощо. Іван Павло II у своїй енцикліці *Centesimus Annus* (яка є продовженням енцикліки Івана XIII про соціальну роль церкви *Regum Novarum*) критично висловлюється про ідеї комунізму, соціалізму, оскільки у такій системі гідність особистості розчиняється у державних пріоритетах [10]. Б. Гаврилишин при виборі для певного народу моделі впорядкування суспільного життя стверджує, що потрібно зважати на ментальність, економічну і політичну системи. Саме у гармонії цих складових вибудовуються найефективніші суспільства. Більшість розвинутих країн сучасності з панівною релігією християнством використовують ринкову модель економіки. Д. Юм відзначав, що “риннок дав змогу робити іншій людині послугу, навіть не почувачи до неї щирої прихильності”, тобто саме ринкова модель є тим середовищем, в якому найкраще можуть задовольнятися потреби споживачів. Нетерпимість агресія невластиві для правдивих християн. З іншого боку, відстоювання власної позиції є необхідним для кожного християнина. Владика Андрей Шептицький у своїх посланнях пропонував “виробляти у молоді самостійність, індивідуальність, учити їх на себе більше розраховувати, ніж на інших, не покладатися на допомогу уряду, але власною ініціативою дороблятися самостійного біту” [11, 13]. Тобто можна зрозуміти, що ринкова модель, в якій існуватиме справедлива конкуренція є саме тією системою, в якій кожна людина сповна в економічній активності зможе реалізувати своє християнство.

Церква не є відповідальною за вибір тієї чи іншої політико-економічної моделі, але наголошує на дотриманні основних християнських принципів. Наприклад, Католицька церква визначає субсидіарність, солідарність та персональність, як передумову для формування найбільш справедливої системи. Принцип субсидіарності (із лат. означає “надавати допомогу”) вимагає, щоб якнайбільше завдань делегувати, сприяти і підтримувати приватну ініціативу [4, 38]. Солідарність полягає у справедливому розподілі благ, допомозі потребуючим. Цей принцип має поширюватися

як всередині кожної країни, так і у міждержавних взаєминах для подолання бар'єра між багатими і бідними народами. Тоді може утворитися справедливе суспільство із пануванням дружби, зародитися нова цивілізація любові [10]. Принцип персональності вказує на те, що Людина є образом і подобою Бога.

Поняття власності є надзвичайно важливим у веденні бізнесу і функціонуванні економічної системи. Із позиції церкви приватна власність потрібна і законна. Володіння благами забезпечує простір, необхідний для особистої та сімейної автономії, що розширює свободу особистості [10]. Людина має розглядати власність не як належне лише їй, а як благо для всіх. За своєю природою приватна власність виконує соціальну функцію. Згідно з християнським вченням земне життя є лише окремим, але надзвичайно важливим етапом вічного існування, тому власність має означати, передусім, розпорядження ресурсами. Також, як зазначено і в соціальній доктрині РПЦ, потрібно слідкувати за дотриманням авторських прав на інтелектуальну власність [12]. У декалозі чітко вказано не зазіхати на чужу власність заповіддю: “Не кради”. Це зобов'язує кожну особу шанобливо ставитися до інших і до речей, які є у їх розпорядженні. Радість і повнота життя – не в придбанні та володінні, а в даруванні та жертві. За словами апостола Павла, більшим щастям є давати, ніж брати. Коли таке ставлення існуватиме у працівників, то існує більша імовірність їх зацікавленості у кращому виконанні своїх обов'язків. Іван Павло II наголошував, що найкраще мотивованим працівник буде тоді, коли відчуватиме, що працює на власному підприємстві [3, с. 39].

Типовими питаннями, які вивчаються в економічній теорії, є: Як виробляти? Що виробляти? Для кого виробляти? Але залишається поза увагою питання Навіщо? Для чого виробляти? Продукти і послуги мають бути корисними для суспільства. Прибутки в підприємницькій діяльності стали самоціллю і мірилом щастя людини, хоча, як зазначає Мішель Кваст: “Сила і велич людини не в тому, що вона має, а в тому, ким вона є” [13]. Вивчаючи місію підприємств, можемо констатувати, що церква негативно ставиться до праці, яка спрямована на служіння егоїстичним інтересам особи чи людських спільнот, а також на задоволення гріховних потреб духу і тіла. Тому надзвичайно важливо, окрім перемог на різних рівнях конкуренції між підприємствами чи особистостями, перш за все, подолати себе у внутрішньоособистій боротьбі для виявлення власної ідентичності. Життя – це постійна боротьба. Володимир Соловйов, релігійний мислитель, каже, що сила духу, яка виявляється людиною, перебуває в прямій залежності від сили душевних пристрастей, які вона в собі долає. Чим більша боротьба, тим сила духу міцніша і більша. Тобто, чим гостріше протистояння – тим ставатиме сильніший суб'єкт цієї боротьби. Насправді сильний той, хто зміг перемогти себе і став справді вільним. Конкуренція дозволяє розвиватися людській свободі, яку дарував і шанує Бог.

У біблійних текстах найбільш повно про підприємництво і реалізацію творчого потенціалу можна зустріти у притчі про таланти, яка була останньою, яку розповів Христос у своїх повчаннях, що є показовим, оскільки, насамперед, Людина має прагнути до пошуку вічних духовних цінностей, а вже потім турбуватися про впорядкування побуту. Кожна особа зобов'язана за час свого життя не зменшити, зберегти те, що дано, але обов'язково примножити. Цей уривок пояснює позитивне християнське ставлення до ризику. Будь-яка бізнес-діяльність пов'язана із невизначеністю, тобто вимагає приймати рішення з певною імовірністю зазнати збитків. Але, як можна зрозуміти згідно з християнським вченням, обдуманий ризик є необхідним, оскільки заохочує до проактивної поведінки підприємців. Тлумачення теологів зводяться до глибшого змісту. Істинною цінністю вважаються не грошові знаки, тобто таланти (один талант еквівалентний приблизно 4 тис. доларів США), які можна трансформувати у капітал, а сам Бог. У кожного є щонайменше один талант, здатність містити в собі Бога, любити Людей. І саме Його Людина захоче, тим самим чинячи найбільший гріх. Притча про таланти також акцентує увагу на безпечності у веденні справ. У будь-який момент Господар може проконтролювати, як кожен розпоряджається цими талантами.

Святе Письмо показує християнське ставлення до багатства у притчах “Про нерозумного багача”, “Про багача і Лазаря” і “Про багатого юнака”. Всі ці приклади яскраво підтверджують

відсутність справжньої свободи й підкоренні владі багатства. Існують такі небезпеки багатства: зловживання владою чи службовим становищем; зарозумілість, зверхність; віра в силу багатства; відкинення Бога [3, 9]. Тільки вільній Людині багатство може приносити користь. Такою особою був праведний Йов, життя якого також є показовим для успішного менеджера і бізнесмена. Він мав багатство, був найзаможнішою людиною тогочасного Сходу, але не попав у рабство до своїх статків. Не зважаючи на те, що він втратив усе, чим володів, але не розчарувався і був винагороджений за свої терпіння подвоєнням попередніх статків і найголовніше – живою зустріччю з Творцем.

Із погляду протестантської етики підприємці, які “повністю поглинуті діставанням прибутку, є дуже шанованими християнами, бо завдяки їхній діяльності збільшується добробут суспільства” [2]. Натомість святоотцівське вчення про багатство наголошує на байдуже незацікавлене ставлення до багатства і використання його на добрі справи. Опираючись на тексти зі Святого письма, можемо підсумувати, що:

- багатство не є ні добрим, ні поганим, важливим є спосіб його використання;
- не можна бути підвладним багатству, занадто прив’язаним до нього;
- багатство має служити інструментом допомоги іншим;
- необхідно покладатися на Господа у всіх справах;
- гроші та багатство не розцінювати, як останню надію та опору в житті, а пам’ятати про важливіші справи Людини [3].

Більшу частину історії людства зростання населення Землі було дуже повільним, досягнувши одного мільярда лише на початку XIX ст., а вже до XX ст. чисельність подвоїлась. На 2011 р. загальна кількість людей нашої планети становить майже сім мільярдів, що свідчить про семикратне зростання за двісті років. У цьому контексті дуже важливо усвідомлювати стратегічні зміни середовища, в якому живе людство, окреслити головні тенденції подальшого розвитку. Світова економіка дуже швидко за історичними мірками пройшла шлях до сьомого технологічного укладу, хоч із нерівномірним розподілом серед різних країн. Ці процеси супроводжувалися складними соціальними перетвореннями, але для суспільного розвитку все-таки мали позитивний вплив. Машинне виробництво привело до міграції робочої сили у сферу послуг. Із кінця XX, початку XXI століття формуються нові бізнес-моделі, спричинені розвитком автоматизованих технологій. У час індустріального суспільства було намагання вибудувати систему з чітко визначеними обов’язками працівників, яких за потреби можна було замінити на інших. Вирішальний вплив на світовий розвиток мали транснаціональні компанії, що набули глобального поширення, монополізувавши виробництво і розподіл благ. Надзвичайно швидкі темпи розвитку комунікаційних технологій і можливості реалізації професійних вмінь, не прив’язуючись до конкретної організації, сприяли все більшому поширенню практики залучення фрілансерів, консультантів. Отже, значення особистості поступово стає все вагомим. Формується за визначенням Артур Браяна “друга економіка”, що є доповненням видимої фізичної економіки [14]. Він порівнює її із кореневою системою дерев, які невидимі, але забезпечують життєдіяльність їх верхньої частини, є інформаційним супроводом бізнес-процесів. Також він зазначає, що за декілька декад саме “підземна частина” істотно зростає і таким чином призведе до ще більшого рівня автоматизації економіки й підвищення вагомості інтелектуальної праці. Це створює нові вимоги і виклики для фахівців і породжують новий виток розвитку конкуренції, загострюючи боротьбу, індивідуалізуючи не лише попит, а й пропозицію. Майбутній робочий день Людини буде коротшим і вивільнить час для виявлення інших творчих якостей кожної особистості. Хоча потрібно не забувати про працю, оскільки, як зазначено у книзі Буття “У поті лиця твого їстимеш хліб твій” (Буття 3, 19). У майбутньому проблема знову буде ще більш акцентована не у створенні благ, а на їх перерозподілі.

Останніми роками іслам має все вагомий вплив на глобалізований світ. Мусульмани захищають свою релігію, інтегруючи її в економічну й політичну систему країни. Мусульманські держави об’єднуються, формуючи вагомий регіональний вплив для відстоювання своїх інтересів

(наприклад, АСЕАН). Християни мають бути толерантні до всіх віросповідань, чути альтернативні ідеї, але пам'ятати і відстоювати власну ідентичність. Християнство є визначальним у формуванні менталітету нації, зокрема, української. Подальше поширення споживацьких секуляризованих суспільств потрібно зупинити, егоцентричні настрої мають бути змінені. Особливу увагу інтеграції християнських цінностей в економічне життя сучасного суспільства приділяє Інститут Актона (Acton Institute), який займається дослідженнями теоретичних і практичних аспектів побудови християнської економіки, об'єднуючи представників ділової сфери і науковців, які поділяють ідеї християнства.

Чи існують у теперішній Україні справжні християнські компанії, скільки їх у світі? Про це відомо мало. Можемо навести приклад Columbus Night – успішна американська компанія, яка перетворилася із маленької організації у величезний приватний пенсійний фонд із мільярдними активами, що вже більше ста років функціонує на фінансовому ринку США. Їхня філософія полягає у взаємній довірі вкладників та інвестування лише у соціально відповідальні підприємства, які виготовляють продукцію чи надають послуги, що є справді корисними для суспільства. Саме така зважена політика дозволяє генерувати великі прибутки, частину яких спрямовано на доброчинність, підтримуючи благодійні програми по всьому світу. Їхньою конкурентною перевагою є довіра вкладників навіть у волатильні кризові періоди. Наведений приклад свідчить, що не потрібно цуратися християнам і в бізнесі відкрито сповідувати свої цінності й отримувати від цього синергію.

Практичні поради українцям для ведення бізнесу по-християнськи можна знайти, розглянувши життя митрополита А. Шептицького, який був унікальною постаттю в українській історії. Він відзначався не лише у релігійній духовній сфері, як глава УГКЦ, а і як громадський, політичний діяч у надзвичайно складний період воєн, лихоліть, поневолення народу. А. Шептицький переймався розвитком своєї пастви, мав чітку візію, як сприяти зміні суспільства. Оскільки на той час українці не були широко залучені до торгівлі, не мали у власності великих фабрик, фінансових установ, то Владика Андрей вирішив не просто підтримати інтеграцію русинів у великий бізнес, а й самому очолити цей процес. Звичайно, що церква має займатися соціальним служінням, а не бути суб'єктом підприємництва, хоча на той час така діяльність А. Шептицького була необхідною, оскільки підготовлених фахівців і фінансових ресурсів не вистачало. Якби сформувалася ділова фінансова еліта регіону, митрополит не мав би потреби так активно втручатися. А. Шептицький був почесним президентом Товариства взаємних забезпечень і взаємного кредитування “Дністер”, також підтримав створення страхової компанії “Карпатія” і заснував Земельний іпотечний банк у Львові, що стала пізніше найбільшою фінансовою установою Галичини [15]. Головне завдання банківських структур для А. Шептицького – це кредитування за вигідними умовами селян. Владика Андрей сприяв розвитку кооперації, надаючи фінансові ресурси для українських кооперативних спілок – “Маслосоюз”, “Центросоюз”, Крайового пекарського кооперативу “Хлібосоюз”. Митрополит А. Шептицький прагнув побудувати велику громадську лікарню, де б могли отримувати медичну допомогу усі люди, не залежно від національності, соціального стану, віросповідання [15]. На жаль, реалізувати цей грандіозний проект через об'єктивні причини йому не вдалося. Приклад митрополита Андрея показує, що українцям бізнесменам, науковцям, урядовцям не потрібно цуратися християнських ідей, а намагатися їх втілювати у повсякденній діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Звичайно, що будь-яка комерційна діяльність спрямована на отримання прибутку, але це не має бути єдиною причиною ведення бізнесу. Економіка має відповідати вимогам суспільства. Людина не живе для того, щоб споживати, а споживає – для того, щоб жити і розвивати власну особистість. Духовна компонента має бути обов'язково присутня у кожній справі. Завданням економіки є саме створити сприятливі умови для повного розвитку духовних і культурних цінностей кожної Людини. Подальші дослідження мають стосуватися практичних рекомендацій втілення християнських цінностей у стратегічний

менеджмент, формування корпоративної культури підприємств, а також побудови християнської конкурентоспроможної економіки в Україні, як основу демократичного розвитку народу.

1. Поплавська Ж. Інтелектуальний капітал в економіці знань / Ж.В. Поплавська, В.Г. Поплавський // Вісн. НАН України. – №2 – 2007. – с. 52–62.
2. Сомін М.В. Основні парадигми християнського ставлення до економіко-соціальної сфери / М.В. Сомін // Християнин і світ. – №1 – 2009, с. 9.
3. Хома М. Біблійне розуміння багатства / М. Хома // Християнин і світ. – №1 – 2009, с. 9.
4. Костюк П. Головні принципи соціально-економічного вчення католицької церкви / П. Костюк // Християнин і світ. – №1 – 2009, с. 38.
5. Степаненко С. Історична еволюція поняття “власність” (від Арістотеля до неоінституціоналістів) / С. Степаненко // Економіка України. – №9. – 2011, с. 76-92.
6. Gregg S. *On Ordered Liberty. A Treatise on the Free Society*/ Samuel Gregg. – Lexington Books. – 2003. – 193 p.
7. Sirico A. Robert. *The Call of the Entrepreneur* / Robert A. Sirico. – Acton Institute. – 2007. – 38 p.
8. Kennedy G. Robert. *The Good That Business Does* / Robert G. Kennedy; *Christian Social Thought Series, Number 9* – Acton Institute. – 2006. – 91 p.
9. Woods E. Thomas. *Beyond Distributism* / Thomas E. Woods; *Christian Social Thought Series, Number 13*. – Acton Institute. – 2008. – 79 p.
10. Ioannes Paulus PP. II *Centesimus annus* / Ioannes Paulus PP. [Електронний ресурс]: – 1991. – Режим доступу http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus_en.html.
11. Шенцицький А. Пастирські послання 1899–1914 / А. Шенцицький; Львів, видавництво “Артос”, 2007 – LX 1014 с.
12. Основи соціальної концепції РПЦ, [Електронний ресурс]: – 2000. – Режим доступу mospat.ru.
13. Духовні скарби / Упор. бр. А.А. Запоточний. – Львів: Свічадо, 2008 – 224 с.
14. Brian W. Arthur. *The second economy* / W. Brian Arthur // *McKinsey Quarterly*. [Електронний ресурс]: – October 2011. – Режим доступу: https://www.mckinseyquarterly.com/Strategy/Growth/The_second_economy_2853.
15. Гентош Л. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея / Ліліана Гентош // *Патріархат*. – № 4 (425). – 2011. – С. 22–25.